

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לד, תשמ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

רש"י בתשובתו, והשני קצר ומעורפל. האם אף הוא נתפנן להסבר מעין זה של יחיאל בן-נון, שהיידוע הפפול הוא "יידוע מייחד" ¹⁰?

לסיפום: לא נראה לי ההסבר הקושר את היידוע במטבע הברכה התלמודי בדוגמאות החריגות שבמקרא. לא זו בלבד שאין פיוצא באלה בספרות חז"ל, אלא אדרבה לשון חז"ל מרבה לידע את הלנאי, ולא את השם, על-דרך "פנסת הגדולה", כאילו היה זה מבנה סמיכות! אני מעדיף אפוא את הסברו של רש"י.

---

10. כלשון בן-נון, שם, עמ' 5 למעלה.

אורה (רודריג) שרצנלד

טאבו, מנות ולשונות אַקל בספרדית-היהודית

נר לנשמח סבי וטבתי
יהודה ואידה רודריג

תחום לשוני עדין וטעון רגשות הוא המנות וכל הקשור בו. בלשונות רבות נחשב נושא זה בבחינת טאבו. מלים ישירות המתארות את המנות וכל הכרוך בו מוחלפות במלים כלליות יותר, במלים סתמיות אחרות, שאינן מעוררות אותם רגשות חרדה סתומים מפני המנות. ההימנעות מן השימוש הישיר במלות הטאבו האסורות איסור חברתי מעידה על החשש מפני

פוחן המאגני של המלים, כאילו לעצם אמירתן יש כוח משפיע ודאגה לשלומם של המבטאים אותן¹. השימוש במילות התחליף משחרר את הדובר מתחושת האי-נעימות המלנה את מלת הטאבו. הוא משתמש ב"לשון נקייה" להבעת התוכן עתיר הרגשות והחרדות, וכתוצאה מכך הוא והסוכבים אותו דנים בנושא כאילו בעקיפין.

גב"ע צרפתי² מונה שלוש סיבות לטאבו לשוני: 1. טאבו מפני הפחד; 2. טאבו מפני הכבוד; 3. טאבו מפני היראה. בטאבו מפני הפחד נכללים איסורים בענייני מנות, מחלות, שטן, חיות מזיקות, צד שמאל וכו'. בטאבו מפני הכבוד יש איסורים הנובעים מתכונות פחותות (לדעת חברת הדוברים) שבבני האדם, כגון הפרשות הגוף, יחסי המין או תפקידים חברתיים מסוימים. הטאבו מפני היראה כולל איסורים להביע מפורשות את שם ה' או כל ביטוי שיש בו חשש פגיעה או הפחתה בכבוד. על-פי המיון הזה שייך המנות בעיקרו לתחום הטאבו מפני הפחד.

רשימתנו זו תעסוק במלים עבריות, השייכות לתחום המנות, האכל והקבורה, שנקלטו בספרדית-היהודית (ס"י) ומשמשות בה להבעת אותם תכנים לא-נעימים. המלים

---

1. ראה, O. Jespersen, *Language, Its Nature, Development and Origin*, London 1922, p. 431

2. ניר, סימנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 70, 143.

3. גב"ע צרפתי, סימנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 185-188.

העבריות האלה תפקידן כפול. מצד אחד הן ממתנות את האי-נעימות והחששות הרגשיים המלנים את הטיפול בנושא. מבחינה זאת העברית, כלשונם העקיפה של 'זברי הס', סיפקה שפע של מלים וביטויים, שבאו להסתיר את פנתם העיקרית של הדוברים, כפי שאירע אף בנושאים אחרים (עיין לל"ע ש"ל, עמ' 258-262). היא הייתה מוכנה ומזומנת ליהודים לדלות ממנה ביטויים מעודנים שיסתירו את הפאב והחששות הפרוכים במות ובאבל, ומפאן ריבויים גם בתחום הזה.

מן הצד האחר, לרבות מן המלים העבריות בס"י יש גם תפקיד מיוחד. הן שייכות לטקסיות המלנה את המת. ומפיון שהטקס היהודי הוא דתי בעיקרו, מטבע הדברים הוא, שמטבעות הלשון השייכות לתחום הזה יילקחו ישירות מן העברית ויתקבלו בס"י, ומשמעותן תהיה שונה ממשמעות מלים אחרות מקבילות להן בס"י. לדוגמה: ל א ב' א ד ו ר ה 'רחיצה, כביסה' לעומת ר ח י צ ה (בהגיית רחיצה) המיוחדת לטהרת המת: א ל מ ק ר י ו / א ר ק א ר י ו (הספרדי) או ד ו ל א פ (הטורקי) 'ארון' לעומת א ר ו נ³ של מתים בלבד. לפיכך יהיו מרבית המלים העבריות המוזכרות כאן מופרות בדרך כלל, שכן הן משותפות לכלל הטקסים והמנהגים היהודיים. ונדגיש במיוחד את מעתקיהן הסמאנטיים ואת השתלבותן המורחבת בניבים ובצירופי לשון בס"י⁴.

אדם המוטל על ערש דני הוא ג ו ס ס או בתהליך של

---

3. א ר ו נ ה ק ו ד ש כצירוף משמש בס"י לציון הארון בבית הפנסה.

4. רוב המלים מסתמכות על מסורת יהדות המזרח בתחומי הבלקן.

טורקיה וישראל. מיעוטן מתועדות גם בחקיתיה. הס"י של צפון אפריקה.

גסיסה. הפועל "גוע" העברי אומץ בס"י בצורת גְּאוּיָאָרְסִי 'לגוע ולהיפטר מן העולם'. בהשאלה פינו גם בצירוף מי ש בירך את החולה האנוש, שסיפויי החלמתו קלושים — על שם נוסח התפילה הנאמרת לחולים. המנת מכונה מיתה או פטירה (ובפי הלמדנים בלבד ידועה גם מיתת בית דין). המלה מִנָּת עִזְמָה מצויה דוקא בצירוף סם המָּנָת או סם המָּנָת רועץ ('רואס'), המשמש לשון קללה: קִי גֵיב'אָס סם המָּנָת רועץ 'שתשתה סם המָּנָת רועץ: שתמות'.

משנפח האדם את נשמתו, יצאה (סאָליו לה) נפש, (לה) נשמה או (איל) רוח מקרבו, ועברה מן העולם הזה אל העולם הבא. והלשון הנקייה המקובלת במקרה הזה היא פארטיו פורעולם הבא 'נסע/נפרד לעולם הבא'. הצירוף קִיטָאָר לה נשמה אה — משמש באותה הוראה של העברית המדוברת היום 'להוציא את הנשמה ל—': לרדת לחיי אדם, להתאנות לו, להכריחו לעבוד קשה'. הנפש והנשמה הן בעלות קונוטאציות חיוביות. הרוח היא גיטראלית, אבל שָׁךְ היא רוח המת, המטרידה את החיים, בעלת קונוטאציה שלילית בלבד.

גופת המת מכונה בדרך כלל בשם נפטר (ובנקבה: נפֿטָרַת). המלה מת נחשבת פשוטה מדי, ואינה שכיחה בשימוש בהשואה לנפטר הנאה והעדינה יותר. לעומתן נחות מאוד הצירוף בר-מינן או בר-מינם. מתוך ירידת ערכו של הצירוף בר-מינן הוא קיבל משמעות של 'הס

מלהזכיר, הרחק רע מעמנו⁵; כגון במשפטים: בֶּר־מִינִם
 לֵה נִי סָה קִי וַיִּדִי 'בר מינן המראה שראיתי: ה' ישמור
 ממה שראיתי'; בֶּר־מִינִם, אֵי ס קוּמִם טוֹקָר
 לוֹמְרִי אֵינן שבת 'בר־מינן, זה כמו לגעת באש בשבת:
 חס וחלילה'; אֵי ס טִי יִינִי יא טִי יִינִי קוֹלוֹר, אֵי ל
 אוֹטְרוֹ אֵי ס בֶּר־מִינִן 'זה עוד יש בו צבע (חיים), האחר
 הוא בֶּר־מינן (מת): את האחד עוד ניתן לספול, אבל את משנהו
 — ישמור אלהים'.

הזכרת שם המת מלונה בצירופים אֵינן גֶן־עֵדֶן
 אֵי ס טִי 'בגן עדן יהיה: תהא מנוחתו עדן'; או גֶן־עֵדֶן
 בּוֹאֵינּוֹ טִינָה גֶן עֵדֶן טוֹב יהיה לו'. זכרונו
 לברכה נאמר בפי למדנים בלבד. עליו השלום אף הוא
 מן הביטויים המצטרפים לשם המת, אך בהרחבה הוא נאמר על
 כל עניין אבוד. צירוף הביטויים האלה לשם הנפטר נעשה מתוך
 פחד מאגי להזכיר את שם המת, מתוך חשש מרוחות המת וגם
 מתוך פבוד למת. הניב העברי "אחרי מות קדושים אמור"
 המבוסס על שלוש הפרשיות הרצופות בספר ויקרא מקוצר
 ומשובש קמעה בס"י: אַחֲרֵי מוֹת קְדוֹשִׁים (או
 קְדוֹשִׁים), ופירושו 'אין לדבר סרה במתים' — מאותו טעם
 של מורא מפני המות ומפני רוחות המתים⁶.

5. כמקובל בסלנג העברי היום. במילון אבן־שושן מובא "בר מינן"
 כמשמע "לא עלינו, חלילה" מתוך הספר "מעבר יצוק" לר' אהרן ברכיה
 ממודינה (בתחילת המאה השבע־עשרה). — "בר מינן" במובן "מת" שגור
 בידידש (מס' 243 באוצר של ר' סטוטשקאון).

6. [י"ח טב"ב ב"אוצר המלים והפתגמים", מס' 93, מביא "אחרי מות

גן עדן כסמל הטוב המצפה לאדם אחרי מותו נשתבש בפי הדוברים לגן-עֵדֶם או אף לגן-עֵדֶר (בשאלוניקי). הוא מצוי במשפט כגון: אֵקִי אִיסָה גן עדן/ם אִין נִיָּה 'הרי זה גן עדן בחיים: המצב/המקום הזה מהנה מאוד ומשביע רצון; ובניבים: קוֹאֵנְדוֹ גן עדן/ם אִיסָה אִסִיךְ אדוֹ גֵהִינָם אִיסָה סִימָפְרִי אַב' יִירוֹטו 'כשגן העדן סגור, הגיהנום תמיד פתוח: תמיד גובר היצר הרע על היצר הטוב' או אִיל פֵאָלִיקוֹ נִיגִי/סֵאָלִיוֹ דִי גן עדן/ם 'המקלון בא/יצא מגן העדן: העונש (לילה, המקל שבידי המורה) חיובי לשם הטבת המידות'.

גן העדן מתקשר עם מלאכים, וברפת מלאכים קִי טִי אִקוֹמֵפֵאֵנִין 'מלאכים ילוחך' הוא איחול הצלחה למי שמעתיק מקום מגוריו או משנה דבר-מה באורח חייו. המלאכים נושאים תמיד משמעות חיובית, כגון בניב: אִי לֹס מֵלֵאכִים בּוֹשָקֵאָן פִיֵאָדֵאָגִיס 'גם המלאכים מחפשים רחמים'. בהשאלה מוסב השם מלאך (בהגיית מְלֵאךְ, למ"ד מוכפלת) גם לאדם טוב ומושיע, לדוגמה אִיס און מלאך 'הוא מלאך: אדם טוב האוהב לעזור תמיד' או בניב: מלאך לִי אַב'לֵאָס, שֵטֵן טִי רִיסֵפוֹנְדִי (פ)מלאך אתה מדבר אליו, (פ)שטן הוא עונה לך: אף שפנית אליו בטובות, בנימוס, תגובתו מרושעת'. המלאך היחיד בעל

קדושים אמור" ומעיר: "ציטאט מחודד זה איני יודע מקורו. ב"מחברות עמנואל" ע' קסז (דפוס לכיב) יש חרוז כזה, אבל בהוראה אחרת מזו שפריצור השגור...". — ע"א].

המשמעות השלילית הוא מלאך המָּת, תמיד בצירוף הזה.

השטן מייצג, כמובן, את הגיהנום ואת פוחות הרשע. ניבים אחדים נוצרו עמו: אֵיס און שטן אַי מֵיךְ יו' הוא שטן וחצי: פיקח מאוד, חכם להרע' או טֵינוּ דֵי שטן 'שכל של שטן: פיקח להרע'; רוֹמְפֵיר אַיל פֵיִיה דֵיל שטן 'לשבור את רגל השטן: להפשיר את הקרח בין שני יריבים, להכשיל פְּנֹות רעות'; פֵאָפֵילִיקוּ — שטֵנִיקוּ 'נייר קטן — שטן קטן: שטר חוב'; (פ') אָזִיר אַינשְטֵנְאָר 'להפוך (אדם) לשטן: להרגיז מאוד; ובקללה: אַיל גוֹאִירקוּ קֵי סֵי לוּ יֵיבֵי, אַיל שטן קֵי סֵי לוּ אָרְאָסְטֵי 'השד ייקח אותו, השטן יגרוד אותו'.

הגיהנום הוא מקור פחד ומורא, ומשמעותו תמיד שלילית. מסורת הס"י גורסת גְּהֵינָם, ההיגוי בדרך כלל גֵינָם או גֵינָן. וכשם שמצב טוב הוא גן עדן, כך מצב גרוע, בלתי נסבל, הוא גְּהֵינָם אֵין וַיְדָה 'גיהנום פחיים'. הגיהנום משולב גם פניב: אומֵבְרֵי דֵי קְאָזְאָל, טֵיוֹן דֵי גְּהֵינָם 'איש מן הכפר, אוד מגיהנום: יהודי החי בכפר אין לו תקנה מבחינת קשרו ליהדות גְּלֹדת'.

היהודי הספרדי מאמין בתחיית המתים פפשוטה או כציון לזמן רחוק מאוד, שסיפויי התממשותו קלושים ביותר, ובגלגול נשמות. תחיית המתים שולבה במפע: פֵאָרְה תחיית המתים זָא סְאָבֵרֵי לוּ קֵי (פ') אָזִיר 'פתחיית המתים כבר ארע מה לעשות: הוחמצה

שעת הפושר. גלגול נשמות ניפר בפיתוי פמו: אָה לָה
אוטָרָה וַיִּנְיָד' הַ ק' הַ אָפּאָרִיסִיר אֵין גלגול
די חיה 'בעולם הבא יופיע בגלגול של חיה: פינוי לאיש רע
וחסר נימוסין, שאך בטעות נתגלגלה נשמתו בעולם הזה בגוף
אדם'.

המלים לימוד ולימודים (פני הלמדנים)
מילדאָר, מילדאָדו, מילדאָדיקו (הפועל למד
העברי בשיכול אותיות ובהיתוך) מציינות פולן קריאת פרקי
תהילים ולימוד משניות לעילוי נשמת המת מיד אחר מותו ולפני
קבורתו. פן נהוג לקיים "לימודים" בימי העלייה או
המסקרה, הם הימים שעולים בהם לבית הקברות להזכרת
הנשמות (העלייה נקראת גם טקס הקבורה עצמו) בימי
השנה לפטירה⁷ או בראש חודש ניסן ואלול. ובהשאלה
משמרה היא הלימוד והתפילה של שומרי המת לפני
הקבורה. באחד מימי העלייה סמוך לפטירה מוצבת גם
מצבה (בהיגוי: מסקה'ה) על חלקת הקבר.

את טקס הקבורה עושה (לה) חברה שהיא חברת
קדישא או חברה רחיצה או סתם קדישא או
חיצה. מצנה גדולה נחשבת קבורת המת, ולפיכך רדפו
האנשים במקרה זה במכוון אחר הפוד⁸, שבנידון זה אינו
אלא לשון נקייה לדאגה לטהרת המת' או ללויית המת', פגון

---

7. המלה היידיט יארצייט חדרה לס"י והיא הגייה בטורקיה

ובמזרח הבלקן יורסה, ובינן יארצאייאט.

8. למלה פוד בס"י גם ההוראות הניטראליות של 'גדולה; פיפור.

בפיטוי: (פ') אַזיר איל כבוד 'לעשות את הכבוד. גם המלה מצנה (מסנה, מונה), שהיא פללית, גיטראלית ושייכת לתחום הדת בכלל, נתייחדה פלשון סתר לצורך הטקס. מצנה היא 'ארון המתים' או ארון, פפי שהראינו לעיל, פמו במשפט לה מצוה סי לה ייב' אן אל אוקפרו 'את המצנה נושאים על הכתפיים'. מצנה היא גם התהלוכה המלנה את המת. מתוך אקומפאניאָר אָה לה מצוה 'ללוות את המצנה, את הארון (את המת)', נתקבל גם יא איסטטה פאסאנדו לה מצוה 'פבר עוברת המצנה, תהלוכת הלניה'. ומצנה היא גם הטיפול במת, לכן (פ') אזיר לה מצוה פירושו גם (פ') אזיר איל כבוד. גם המלה לניה לא נפקד מקומה, והיא מסמנת את הזבלת המת לקבורה. לצורך קיום קיום המצנה הזאת פיטויל מלאכה אינו נחשב, ובמהרה הפך פיטויל מלאכה עצמו פפי חלק מן הדוכרים להצטרפות למסע הלניה.

לאחר תפילת ההשפכה (הקרויה גם אשקבה, אסקבה) נושאים פעמים הספד (הקרויה גם אספד; הה"א אינה מבוטאת בקהילות המזרח) או מספד, ומתחיל טקס הלניה. הפתפים הם נושאים את הארון (או המצנה) על כתפיהם. רוחץ הוא המטפל בטהרת המת, הרחיצה, לגברים; רוחצה (רוחקה) היא העושה זאת אצל נשים. קבר הוא הקברן, ומנהל הטקס נקרא בשם קבר באשי

---

9. הספד ומספד נושאים גם בימי המשמרה או

היארציט.

'רב הקברים'. המת מובא לקבר¹⁰ בתכריכים בטקס הקבורה, ולבני משפחתו הקרובים עושים קריעה. הקרובים נושאים קדיש (קדיס) 'תפילה לזכר המת' (המשמשת גם בהוראת 'דבר אבוד' בפיטוי א'יג' א'ר א'יל קדיש 'להטיל את הקדיש'), ואומרים גם תפילת חיבוט קבר.

בית הקברות נקרא כך רק בפי הלמדנים בפולגריה. בדרך כלל הוא מכונה בס"י בשם בית החיים (ב'יד'א'חיים) או בצורתו המותכת בית החי (ב'יד'א'חי, בדל"ת רפויה). שימוש זה מעיד בבירור על לשון סגי נהור (טאפו). במקום "בית המתים", הנושא הוראה מכאיבה, נתקבל היפוכו "בית החיים". שני הצירופים בית החיים ובית החי משולבים בניבים רבים:

— שאַסְטְרִי אַיִמְפֵּיס, קוֹרִידוֹר אַסִּינְטָאדוֹ, טאַנְיִדוֹר אַיִן בֵּית הַחַיִּים 'חייט על רגליו, ספסר יושב, נגן בבית קברות: פינוי גנאי לחדל אישים ובטלן, שהתנהגותו מנוגדת לנוהגי העולם, שהרי חייט תמיד יושב, הספסר מתרוצץ ממקום למקום, ואין נגנים בבית קברות.

— בֵּית הַחַיִּים דִּי אַמְפֵּיִיךְ טוֹס נוֹ אַיִי 'אין בית קברות של רעבים: אין רעבים בבית הקברות. הצרכים הגשמיים נעלמים והפול שוים זה לזה'.

— (אֵיל מִיז'וֹר מִיִּדִיקוֹ) טֵיִינִי סוֹ בֵּית הַחַיִּים אַפְאָרְטִי ('לטוב שברופאים) יש בית קברות

10. שים לב לפיטוי ל'י פ' / א'יו א'יל קבר 'עשה לו את הקבר: ירד לחיי מישוהו, התנפל לו' המקביל לפיטוי הסלנג: עשה לו את המנות.

משלו: לשון זלוול לאדם מתנשא, כאילו זפאי הוא לבית קברות נפרד, בשעה שפל בני האדם שנים הם'.

— פִּי־דָרָה דִּי בֵּית הַחַי 'אבן של בית הקברות: פינני לאדם עקשן'.

— יָא טְרוּשׁוּ בֵּית הַחַי אָה לָהּ פּוֹאֵרָה 'פבר הביא את בית הקברות לפתח: אמר דברים פסימיים, פינני לרואה שחורות'.

— אֵיל פֶּאפוּ נוּ יֵיבֵ' אַ אַנְדִּי אֵיל קָאדִי, סִינּוּ אֵל בֵּית הַחַי 'האכילה (הזלילה) אינה מביאה אל השופט אלא לבית הקברות: אמנם אכילה מופרות אינה איסור על-פי החוק, אך היא מזיקה לבריאות'.

— סוּלוּ (נו). נִי אֵל בֵּית הַחַי 'לבד (לא), גם לא בית קברות: אל לו לאדם לפרוש מן הציפור, מוטב תמיד להיות בחברת אנשים'.

— אֵין קֵי בֵּית הַחַי סִי פ' / חוֹאֵי אַמּוֹרָר 'לאיזה בית קברות הלך לגור: הלך לגור במקום נידח'.

קרובי המשפחה השכים מן הקבר הם האבלים, והם נמצאים באבל, באבל¹¹, באגר (שיבוש אגל בשאלוניקי) או באבלות. בחקיתיה בלבד נהוגה חבורה (בהטעמת מלעיל) 'הסעודה המפסיקה את צום האבלים ביום קבורת קרוביהם והפוללת לחם וביצה קשה'. שבוע האבל מכוונה שבעה או לוס סניטי, המקבילה

---

11. אָבִילוּ אֵי חֶסֶירוּ 'אומלל, מוכה' הוא שיבוש והיתוך ירושלמי של "אבל וחפוי ראש" (אסתר ו, יב) העברי.

הספרדית של ה"שבעה". כל המבקר את האכלים מכוונה מנחם אבליים ומטרתו דאר תנחומים 'לחת תנחומים'. הקרובים האלה הם היורשים לפי הצנאה ('סנה') והם פוללים את הבן היתום או הבנים היתומים (!); האלמן (גם לימוניו) או האלמנה. מן האלמנה הותך הפועל הס"י אלימוניאר או אלימאניארסי 'להצטער בשינוי משמעות'¹².

---

12. תודתי לרשות המחקר באוניברסיטת בראילן על תמיכתה במחקר.

י ה ו ד ה ר צ ה ב י

עיונים בלשונות בדיבור ובספרות

(סיום)

ז. תן-לי מלה — הקטח לי נאמנה

במשא ומתן בין בני אדם, פשהאחד רוצה לקשור את חברו בהתחייבות בלתי-חוזרת, אומר הוא לו "תן לי מלה", או "תן לי דיבור". לכאורה, לשון שוק. והנה נמצא זכרו של הביטוי באגדה. במדרש (בראשית רבה צא, ג) מסופר על שמעון בן שטח, שהסתתר מפני המלך ינאי. פשפיקש המלך מאשתו, שהייתה אחותו של בן-שטח, להביאו לפניו, אמרה לו: ה ב ל י מ ל א